

Петро Мороз — кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України.

Коло наукових інтересів: методика навчання історії, питання підручникотворення з історії, теорія і методика дослідницького навчання історії. Автор і співавтор понад 80 наукових праць, зокрема підручників та посібників з історії.

e-mail: pmoroz@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6776-9186>

Ірина Мороз —

науковий співробітник відділу суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України.

Коло наукових інтересів: теорія та методика навчання історії, проблеми сучасної шкільної історичної освіти, питання підручникотворення з історії. Автор і співавтор понад 25 наукових праць.

e-mail: pmoroz@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7076-1038>

УДК 372.893

<https://doi.org/10.32405/2411-1317-2019-4-142-153>

АНАЛІЗ СТАНУ ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ В СТАРШІЙ ШКОЛІ

Статтю присвячено аналізу практики використання історичних джерел на уроках історії в старшій школі. З метою встановлення фактичного стану використання історичних джерел у вивченні історії авторами статті було проведено анкетування вчителів, інтерв'ю та бесіди з ними. Аналіз відповідей учителів дав підстави авторам стверджувати, що переважна більшість учителів розуміють актуальність використання історичних джерел в освітньому процесі з історії.

Утім, як свідчить аналіз стану використання історичних джерел, у процесі навчання історії в закладах загальної середньої освіти України вчителі лише частково реалізують потенціал історичних джерел у формуванні предметної компетентності, часом не володіють відповідними методами роботи з ними. Дані анкетування також дали змогу авторам виділити основні чинники, які негативно впливають на стан роботи з історичними джерелами в старшій школі.

Результати проведеного дослідження дозволили авторам сформулювати ряд методичних рекомендацій для вчителів, розробників навчальних програм та авторів підручників історії.

Ключові слова: процес навчання історії; історичні джерела; анкетування.

Особливості становлення і розвитку інформаційного суспільства висувають нові вимоги до освіти. Насамперед, це зумовлено тим, що в умовах стрімкого розвитку

високих технологій, шалених інформаційних потоків виникла проблема великого впливу на людей різноманітних інтерпретацій, тлумачень, трактувань історичних подій і процесів. В українських реаліях це проявилось у тому, що різні політичні сили та діячі домагаються свого ексклюзивного права на історичну істину, на виняткове трактування історичного минулого України. Щоб протистояти впливу різних маніпуляцій з історичним минулим (зокрема ззовні), сучасна шкільна історична освіта має орієнтуватися не лише на інформаційне насичення учнів, але й сприяти формуванню їхніх ключових, галузевих і предметних компетентностей, що включають уміння знаходити, обробляти й аналізувати інформацію, факти й судження, аргументовано захищати власну думку тощо.

Мета уроків історії, як зазначав В. Власов, — плекати історичне мислення, формування якого дає змогу навчити: критично оцінювати інформацію; розрізняти в соціальній та історико-культурній інформації факти й ідеї, відповідним чином аналізувати й повідомляти відповідні відомості; самовизначатися в дискусійних питаннях історії й сучасності, аргументувати свою точку зору, виявляючи повагу до інших поглядів і оцінок; використовувати знання в спілкуванні з людьми іншої культури, національної й релігійної належності на принципах гуманізму, толерантності, діалогу тощо [1].

На думку методистів, саме систематична робота з історичними джерелами допоможе зробити навчальний процес більш дієвим та цікавим, здійснити поворот від «історії як шкільного предмета знань» до історії як «предмета мислення» [1] – [4].

Про актуальність використання історичних джерел у процесі навчання історії свідчить значна кількість наукових та методичних праць, що присвячені різним аспектам цієї методичної проблеми. Більшість учених та методистів наголошують на необхідності системного використання історичних джерел в освітньому процесі. У працях українських дослідників В. Власова [1], Н. Гупана [2], М. Дмитрієнко [5], Л. Задорожньої [6], Т. Ковбасюк [7], Ю. Малієнко [8], О. Пометун та ін. розглянуто підходи до класифікації та функцій історичних джерел, основні прийоми та форми роботи з ними в процесі навчання історії в закладах загальної середньої освіти. Особливості використання історичних документів у мультиперспективному навчанні історії знайшли відображення в працях таких зарубіжних дослідників, як К. Галлагер [9], Х. Кріїнс, Й. Ван дер Лью Роод [10] та ін.

Утім, історіографічний огляд проблеми дає підстави зробити висновок, що більшість із проаналізованих праць висвітлюють методику роботи переважно з писемними джерелами і в них недостатньо уваги приділено аналізу стану використання історичних джерел різних типів у навчанні історії в старшій школі. Відсутні також критерії виміру рівнів сформованості вмінь і навичок роботи учнів з історичними джерелами різних типів. Усе вищевикладене спонукало нас звернутись до дослідження цієї проблеми. На першому етапі важливим було з'ясувати, яке місце посідає робота учнів з історичними джерелами в процесі навчання історії в старшій школі, а також, які чинники негативно впливають на її організацію.

Мета статті – аналіз стану використання історичних джерел у навчанні історії в старшій школі. Для реалізації цієї мети нами в межах науково-дослідницької роботи «Методичні засади компетентісно орієнтованої історичної та громадянської освіти в ліцеї» були проведені анкетування вчителів закладів загальної середньої освіти, інтерв'ю та бесіди з ними (вересень–грудень 2018 року).

Анкетуванням було охоплено 172 вчителі історії з різних областей України (з них 136 респондентів – через онлайн опитування). Анкета містила запитання як закритого, так і відкритого типу. Із загальної кількості респондентів 40,7% – це вчителі, які працюють у сільській місцевості, та 59,3% – відповідно в місті (див. рис.1). Стаж педагогічної роботи вчителів, які взяли участь в опитуванні, становив: більше 20 років – 45,9%; 16-20 років – 13,3%; 11-15 років – 8,9%; 6-10 років – 15,6%; 1-5 років – 16,3% (див. рис. 2).

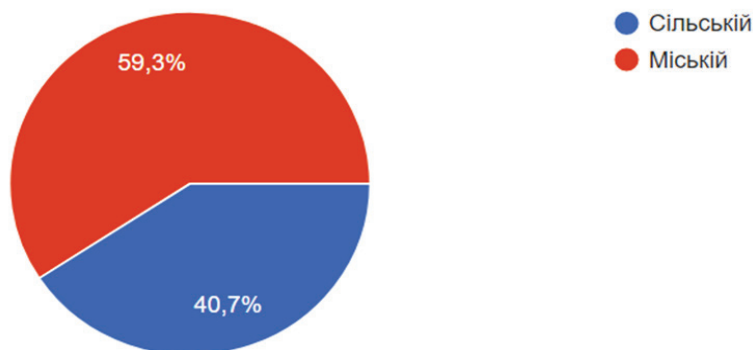

Рис. 1. Діаграма «Місцевість, у якій працюють респонденти» (скриншот з Google Форми анкети для вчителів «Стан використання історичних джерел на уроках історії в старшій школі»)

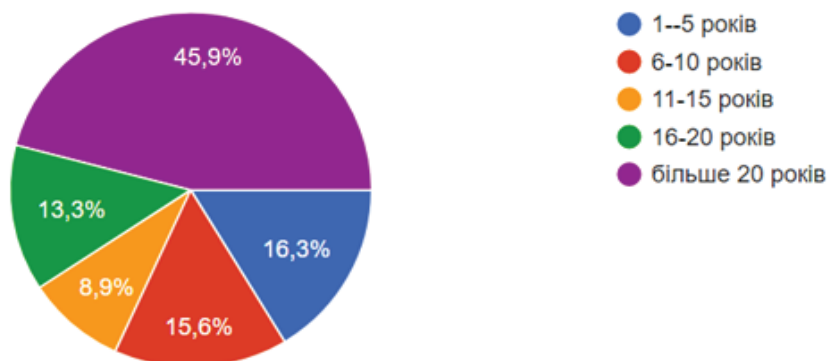

Рис. 2. Діаграма «Стаж педагогічної роботи респондентів» (скриншот з Google Форми анкети для вчителів «Стан використання історичних джерел на уроках історії в старшій школі»)

Зміст питань онлайн анкетування добирався таким чином, щоб з'ясувати: 1) розуміння вчителями актуальності використання історичних джерел у процесі навчання історії; 2) якими інформаційними ресурсами користуються педагоги при доборі історичних джерел; 3) наскільки регулярно вони використовують історичні джерела на уроках історії; 4) які прийоми та методи найчастіше використовують учителі в роботі з історичними джерелами в старшій школі; 5) ставлення вчителів та учнів до проблеми використання історичних джерел у процесі навчання історії; 6) які чинники не сприяють систематичному використанню історичних джерел у процесі навчання історії в старшій школі.

Аналіз відповідей учителів дав підстави стверджувати, що більшість з них розуміють актуальність організації систематичної роботи з історичними джерелами в старшій школі й зазначають, що вона сприяє конкретизації навчального матеріалу і може допомогти «оживити історію та відчутти дух епохи» - 80% респондентів (А)¹; формуванню ключових та предметних компетентностей учнів - 64,4% (В), розвитку

¹ Літери в дужках позначають відповідний показник на діаграмі (рис. 3)

критичного мислення - 62,6% (С). Зазначимо, що 20,7% респондентів (D) зазначили, що робота з історичними джерелами є важливою, але не основною на уроці історії. Лише 2,2% опитаних вчителів (E) вказали, що робота над джерелами забирає надто багато часу і тому є неефективною, а 1,5% (F) респондентів вважають, що не варто цим займатися, оскільки учням робота з історичними джерелами нецікава.

У графі «Інше», яка передбачала відповідь відкритого типу, деякі вчителі зазначали, що «історичні джерела варто використовувати лише при розкритті діяльності історичних осіб та описі певних подій», «незважаючи на важливість роботи з історичними джерелами, час, ресурси та засоби не дозволяють цю роботу проводити систематично на кожному уроці».

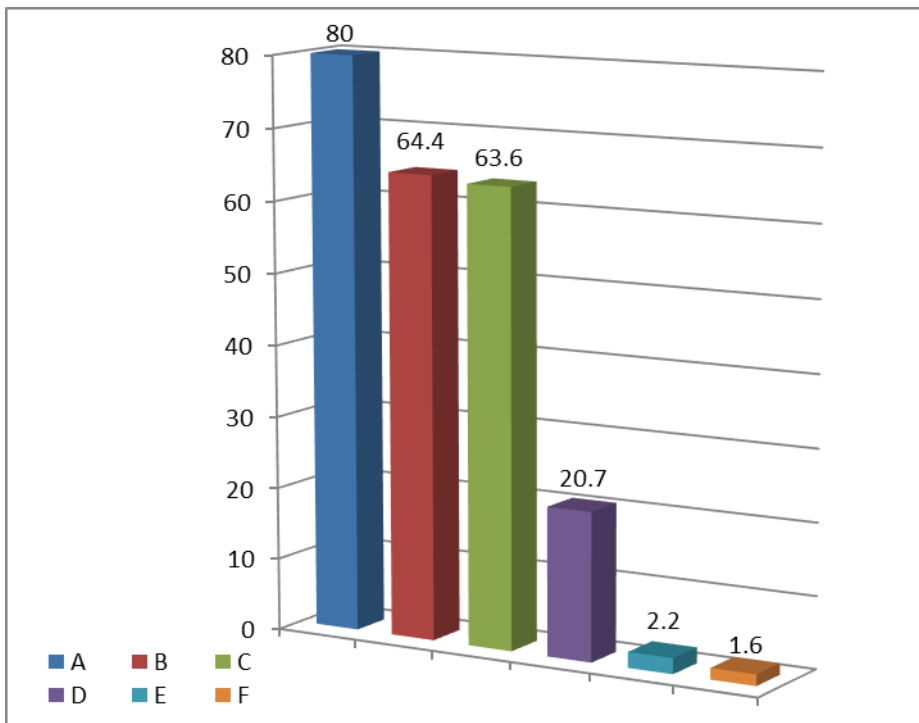
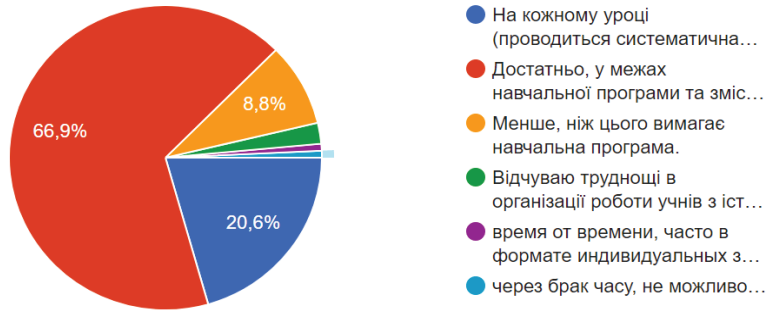

Рис. 3. Діаграма відповідей учителів на запитання «Яке Ваше ставлення до проблеми використання історичних джерел у процесі навчання історії? (можна вибрати декілька варіантів відповіді)»

Одне з питань анкети передбачало з'ясувати, наскільки регулярно респонденти використовують писемні джерела на своїх уроках. Як свідчать результати анкетування, лише 20,6% опитаних учителів використовують історичні джерела на кожному уроці (тобто проводиться систематична робота з історичними джерелами); 66,9% - достатньо, у межах навчальної програми та змісту підручника; 8,8% - менше, ніж цього вимагає навчальна програма, 2,2% - відчують труднощі в організації роботи учнів з історичними джерелами, тому намагаються оминати її. По одному респонденту зазначили, що «роботі з історичними джерелами на уроці приділяють увагу час від часу в форматі індивідуальних занять» та «через брак часу їх неможливо використовувати кожен урок».

через брак часу, не можливо їх використовувати кожен урок

Рис. 4. Діаграма відповідей учителів на запитання «Наскільки регулярно Ви використовуєте історичні джерела на уроках історії?» (скриншот з Google Форми анкети для вчителів «Стан використання історичних джерел на уроках історії в старшій школі»)

На запитання «Як ставляться Ваші учні до роботи з історичними джерелами» 72,6% опитаних вчителів відзначили, що позитивно, 13,3% - байдуже і лише 3% - негативно. По одному респонденту зазначили: «по-різному», «сприймають як різновид роботи», «не заперечують, втім ініціативи не виявляють», «залежно від віку, пізнавальних можливостей, матеріалу», «по-різному, залежить від учня».

Під час бесід та глибинних інтерв'ю вчителі зазначали, що робота з історичними джерелами на уроках історії надає змогу: 1) «конкретизувати розповідь про історичні події, явища, процеси, історичні постаті, зробити її більш емоційною та цікавою», 2) «показати учням, звідки та як історики отримують інформацію про конкретні історичні події чи діяльність історичних осіб»; 3) «організувати самостійну роботу учнів, під час якої вони вчать аналізувати історичні джерела отримувати з них необхідну інформацію»; 4) «до історичних можна розробити чимало пізнавальних, проблемних, практичних, творчих завдань»; 5) «за допомогою альтернативних джерел розкрити різні погляди на ту чи іншу подію, історичного діяча».

Наступне питання онлайн анкети мало на меті з'ясувати, як учителі оцінюють власний рівень володіння методикою використання історичних джерел у процесі навчання історії. Лише 22,1% вчителів зазначили, що володіють нею на високому рівні. Більшість респондентів (60,3%) вказали на достатній рівень володіння методикою використання історичних джерел на уроках історії, 16,9% - оцінили свій рівень як середній. Один з респондентів зазначив у рубриці «Інше»: «Маю знання, але не маю можливості застосування». Жоден учасник анкетування не вказав, що має недостатній рівень володіння методикою роботи з історичними джерелами в процесі навчання історії.

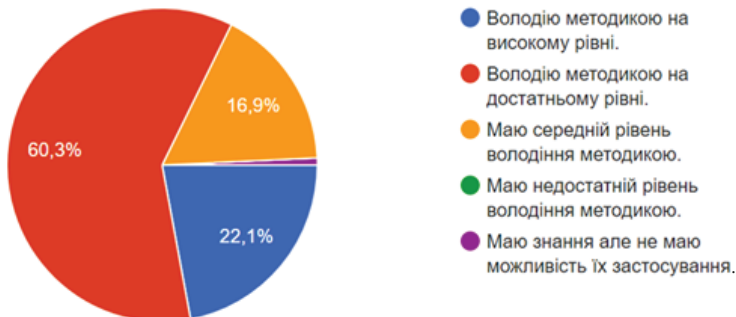

Рис. 5. Діаграма відповідей учителів на запитання «Оцініть власний рівень володіння методикою використання історичних джерел у процесі навчання історії» (скриншот з Google Форми анкети для вчителів «Стан використання історичних джерел на уроках історії в старшій школі»)

На запитання: «Якими інформаційними ресурсами Ви користуєтеся при доборі історичних джерел?» 88,2% респондентів зазначили, що для цього використовують всесвітню мережу інтернет, 71,3% - шкільні підручники, 33,1% - хрестоматії, 21,3% - практикуми і лише 2,2% - архівні справи та 1,6% - особисті архіви батьків учнів та вчителів, їх спогади. Такі відповіді свідчать про формальний підхід багатьох учителів до відбору джерел, оскільки вони віддають перевагу інформаційним ресурсам (підручники, хрестоматії, практикуми, інтернет), у яких містяться джерела вже відібрані за певним принципом. І це стає цілком зрозумілим, якщо врахувати перевантаженість навчальної програми, обмаль навчального часу на вивчення історії та зосередженість учнів, насамперед, на підготовці до ЗНО. Оскільки в старших класах вивчається Новітня історія (XX - початок XXI ст.) варто було б при відборі джерел приділити більше уваги архівам, музеям, спогадам рідних учнів, очевидців подій через постановку проблемних завдань та організації навчальних проєктів.

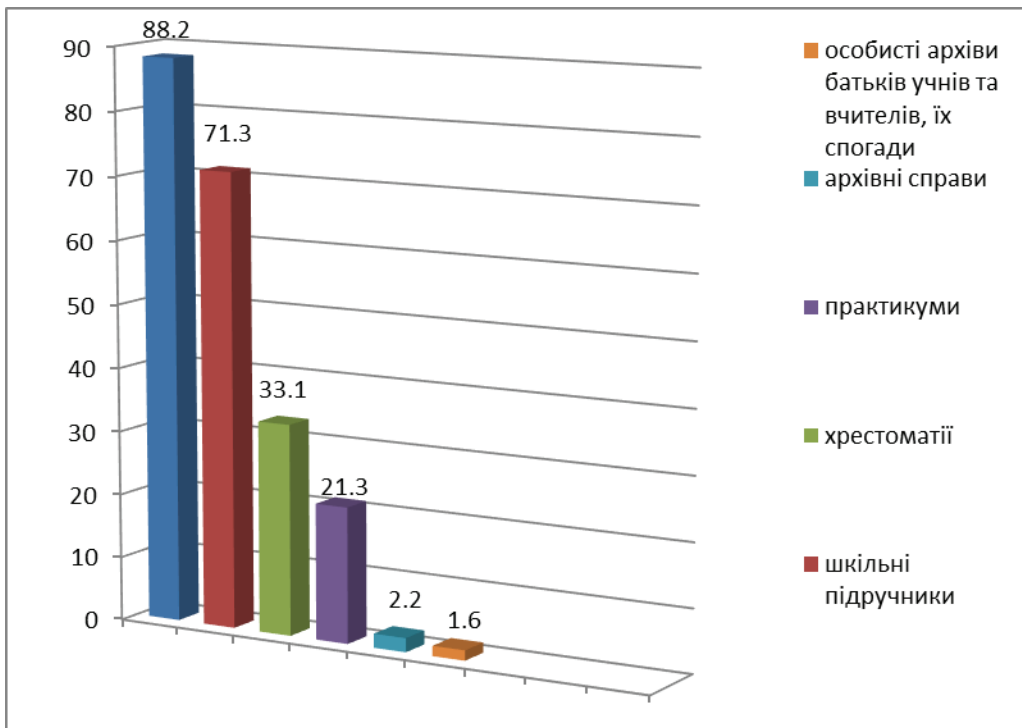

Рис. 6. Діаграма відповідей учителів на запитання «Якими інформаційними ресурсами Ви користуєтеся при доборі історичних джерел?»

Наступне запитання анкети мало на меті з'ясувати, роботі з якими видами історичних джерел учителі віддають перевагу на уроках історії. Їм було запропоновано таке запитання: «Які типи історичних джерел Ви використовуєте на уроках історії? Позначте бал, який відповідає Вашій думці, враховуючи, що: 1 – систематично; 2 – часто; 3 – час від часу; 4 – зрідка; 5 – взагалі не використовую».

Таблиця 1

Використання вчителями на уроках історії різних типів історичних джерел

Регулярність	систематично	часто	час від часу	зрідка	взагалі не використовую
Тип джерела					
Писемні (документи)	36,8%	44,1%	14%	2,2%	2,9%
Усні (вербальні)	4,4%	33,3%	39,3%	21,5%	1,5%
Речові	4,4%	19,3%	38,5%	34,1%	3,7%
Візуальні (зображальні)	43%	37%	11,9%	4,4%	3,7%

Зіставлення отриманих даних (див. табл. 1) засвідчує, що в навчальному процесі вчителі історії найчастіше використовують писемні (документи) та зображувальні (малюнки, карикатури, реклама, плакати, графіки, фотографії) історичні джерела. Цей результат став прогнозованим, оскільки саме ці типи джерел найбільше представлені в шкільних підручниках та мережі Інтернет. Крім того, відомо, що технології призвичаїли сучасних дітей (покоління Z) до сприйняття насамперед візуальної інформації.

На нашу думку, більше уваги варто приділяти як усним, так і речовим історичним джерелам. Цінність усних джерел полягає в тому, що вони відтворюють складні процеси формування етносу, його мови, національної свідомості, героїзму боротьби за незалежність. Вони також інформують нас про ставлення авторів до відтворюваних у описах подій, а отже, і про їхній світогляд. Дослідження речових історичних джерел (знаряддя праці, предмети й речі домашнього вжитку, зброя, предмети прикладного мистецтва, монети, ордени, прикраси, технічні засоби та пристрої, архітектурні споруди й ін) надає відомості як про господарство, розвиток економіки та військової справи, побут населення, так і про розвиток культури. Не менш важливими для розгляду на уроках історії є джерела особового походження – особисті записки, мемуари (спогади), епістолярії, автобіографії, щоденники [2]. Саме ці типи джерел можуть стати цінними при організації цікавих дослідницьких проєктів.

З метою вивчення технологічного аспекту використання учителями джерел на уроках історії ми запропонували таке запитання: «Які прийоми роботи з історичними джерелами в старшій школі Ви використовуєте в своїй практиці? Позначте бал, який відповідає Вашій думці, враховуючи, що: 1 – систематично; 2 – часто; 3 – час від часу; 4 – зрідка, 5 – взагалі не використовую». Аналіз відповідей вчителів відображено в табл. 2.

Таблиця 2.

Прийоми, які використовують вчителі в роботі з історичними джерелами

Регулярність	систематично	часто	час від часу	зрідка	взагалі не використовую
Прийоми роботи					
Аналіз джерела вчителем.	16,4%	30,6%	33,6%	16,4%	3%
Коментоване читання історичного документа	13,3%	39%	33,8%	14%	0%
Аналіз учнями тексту документа та виділення в ньому смислових частин	22,8%	48,5%	18,4%	7,4%	2,9%

Відповіді учнів на проблемні запитання на основі джерела	33,8%	41,9%	18,4%	3,7%	2,2%
Порівняння учнями різних джерел, що висвітлюють одну подію, характеризують певне історичне явище чи історичну особу	14,7%	36%	26,5%	21,3%	1,5%
Оцінка учнями достовірності джерела	16,2%	27,2%	30,9%	19,1%	6,6%
Системне опрацювання учнями джерела та творче використання його інформації	12,5%	31,6%	32,4%	20,6%	2,9%

Отже, як видно з таблиці, вчителі найчастіше в своїй практиці використовують такі прийоми, як «відповіді учнів на проблемні запитання на основі джерела» та «аналіз учнями документа і виділення в ньому словесних частин». На нашу думку, недостатньо уваги приділяється педагогами оцінці (встановлення) учнями достовірності джерела, самостійному опрацюванню ними джерела та творчому використанню його інформації, порівнянню різних джерел, що висвітлюють одну подію, характеризують певне історичне явище чи історичну особу. Адже самі ці прийоми спрямовані на формування у старшокласників таких важливих для сьогодення вмінь, як знаходити, обробляти й аналізувати інформацію, критично її оцінювати, аналізувати факти й судження, аргументовано захищати власну думку тощо.

Важливим складником сучасного уроку є використання інтерактивних методів та технологій, завдяки яким відбувається активна взаємодія всіх учнів у процесі співнавчання та взаємонавчання, коли учень і вчитель стають рівноправними, рівнозначними суб'єктами освітнього процесу. Відповідно ми запропонували вчителям відповісти на таке запитання: «Які інтерактивні методи й технології Ви використовуєте в роботі з історичними джерелами в процесі навчання історії?». Результати отримали такі: аналіз історій і ситуацій використовують у навчальному процесі 83,1% опитаних учителів, роботу в групах і парах – 77,9%, дискусії – 52,2%, мозкові штурми – 47,8%, інтерактивні презентації – 40,4%, проекти – 38,2%, екскурсії – 27,2%.

Як видно з результатів опитування, недостатньо уваги приділено таким методам, як проекти та екскурсії. На нашу думку, це свідчить про невідповідність або небажання частини вчителів використовувати метод проектів в освітньому процесі. В той же час зазначимо, що навчання на основі проекту передбачає створення учнями власних освітніх продуктів, сприяє залученню учнів до систематизації та набування знань, підвищує їхній рівень відповідальності за виконану роботу, розвиває навички критичного мислення, співпраці, спілкування. Це дозволяє зробити навчання історії доступним, цікавим й успішним, а також виховує в учнів одну із найцінніших якостей – стійкість у подоланні труднощів.

Результати опитування свідчать, що більше уваги варто було б приділяти і музейній педагогіці. Сучасні музеї є цікавими і пізнавальними для учнів. Адже сучасний музей це не лише експонати та традиційна екскурсія. Нині на їхній базі проводяться різноманітні дослідницькі екскурсії, тематичні виставки, майстер-класи, квести, пізнавальні ігри, зустрічі з письменниками, істориками, художниками та інші цікаві й корисні заходи. Зазначимо, що в Україні чимало історичних та краєзнавчих музеїв, експонати яких відображають більшість сфер людської діяльності в різні історичні епохи. Крім того, одним з цифрових продуктів

сьогодення стали віртуальні музеї, які створюються шляхом суміщення колекцій та експозицій різних музеїв світу, галерей. Вони надають змогу переглянути цифрові зображення пам'яток, що зберігаються й експонуються у багатьох музеях світу. Отже, робота з експонатами музеїв може бути не лише цікавою, а й продуктивною для учнів.

Проведене анкетування дозволило виділити чинники, які на думку вчителів негативно впливають на стан роботи з історичними джерелами в старшій школі. Наведено найбільш типові відповіді на запитання: «Які, на Ваш погляд, чинники не сприяють систематичному використанню історичних джерел у процесі навчання історії в старшій школі?»:

- ❖ «Не вистачає часу. Відсутні збірки джерел. Частіше за все працюємо з тим, що є у підручнику. Іноді - роздруковуємо для кожного індивідуально.
- ❖ Існування традиційної системи викладання.
- ❖ Брак часу на опрацювання джерел. Учні не вважають джерела (документи) головною інформацією на уроці, бо зосереджені на основних подіях і датах, хоча візуальні джерела люблять переглядати.
- ❖ Мало часу для підготовки, відсутність технічного оснащення (для перегляду відео, фото документів).
- ❖ Учні не навчилися працювати з джерелами в базовій школі, крім того, займає багато часу при підготовці до уроку.
- ❖ Відсутність зацікавленості самого вчителя до цього питання.
- ❖ Не відпрацьована методика роботи з джерелами.
- ❖ Увага до ЗНО, а не до розвитку учнів; «кліповість» мислення учнів; незацікавленість учнів історією (якщо це не предмет для вступу).
- ❖ Перевантаженість програми, недостатньо часу, відсутність хрестоматій чи практикумів.
- ❖ Недостатнє забезпечення технічними засобами в сільській школі, елементарна відсутність підручників для роботи хоча б з візуальними джерелами (фото, портретами і т. д.).
- ❖ Орієнтованість школи на оцінку та ЗНО.
- ❖ Небажання викладача працювати з історичними джерелами.
- ❖ Недостатні навички такої роботи вчителя, відсутність системи у роботі з історичними джерелами.
- ❖ Низький рівень матеріально-технічної бази навчального закладу, неуплектованість кабінетів мультимедійною технікою.
- ❖ Незацікавленість учителя у роботі учнів з історичним джерелом, пасивність учителя.
- ❖ Перевантаженість фактажем, необхідність будувати урок, спрямований на підготовку до ЗНО.
- ❖ Мені здається, інертність вчителя».

Проведений нами аналіз усіх відповідей вчителів засвідчив, що основними чинниками, які негативно впливають на стан роботи з історичними джерелами в старшій школі є, перш за все, перевантаженість навчальних програм та підручників фактологічним матеріалом, унаслідок чого на роботу з історичними джерелами не вистачає навчального часу. По-друге, це недостатня кількість збірок історичних джерел (хрестоматій, практикумів, спеціалізованих сайтів тощо) та відсутність технічного оснащення для перегляду кіно-та фотодокументів. По-третє, як відзначають учителі, низька підготовленість учнів («не навчилися працювати з джерелами в базовій школі») та їхня орієнтованість на підготовку до зовнішнього незалежного оцінювання послаблюють мотивацію учнів до опрацювання історичних джерел і зосереджують їхню увагу на запам'ятовуванні основних подій та дат.

Інший бік цієї проблеми, на думку респондентів, – це низька мотивація, інертність, недостатня теоретична та практична готовність частини вчителів до систематичного використання різних типів історичних джерел у навчанні історії. Як показує аналіз, більшість учителів використовують

історичні джерела лише у межах навчальної програми та змісту підручника; а систематично, на кожному уроці, використовує лише кожен п'ятий учитель.

У підсумку зазначимо, що отримані результати анкетування, бесід та глибинних інтерв'ю дозволяють нам стверджувати, що переважна більшість учителів розуміють актуальність використання історичних джерел в освітньому процесі з історії. Зокрема, на їхню думку, це дає змогу учням ознайомитися з методами історичного пізнання, сприяє формуванню в учнів умінь критичного аналізу інформації, історичного мислення в цілому.

Утім, як свідчить аналіз стану використання історичних джерел, у процесі навчання історії в закладах загальної середньої освіти України вчителі лише частково реалізують потенціал історичних джерел у формуванні предметної компетентності, часом не володіють відповідними методами роботи з ними.

Результати проведеного дослідження дозволили нам сформулювати ряд методичних рекомендацій для вчителів, розробників навчальних програм та авторів підручників історії:

1. На нашу думку, для вирішення зазначених вище проблем необхідне розроблення та впровадження в освітній процес спеціальної методики використання історичних джерел різних типів у процесі навчання історії. При цьому основний акцент має бути на діяльнісній складовій навчання.

2. Робота з історичними джерелами на уроках історії має носити системний характер, при цьому поступово ускладнюючи як самі джерела, так і завдання до них. Самі завдання мають розроблятися на основі дослідницького та диференційованого підходів до навчання і, відповідно, мати різнорівневий характер з їх поступовим ускладненням, мають бути розрахованими на різний характер пізнавальної діяльності учнів: репродуктивний, пошуковий, реконструктивний та творчий. Вони мають також передбачати оптимальне поєднання різних форм навчання: індивідуальної, парної, групової та колективної.

3. З метою уникнення інформаційного перевантаження старшокласників під час навчання розробникам навчальних програм та авторам шкільних підручників історії варто врахувати вікові можливості учнів при доборі змісту і передбачити можливість виділення відповідних годин на практичні заняття з вивчення та дослідження учнями історичних джерел різних типів.

4. Учителям та авторам навчальної літератури під час відбору історичних джерел різного типу необхідно враховувати багатоперспективний (багаторакурсний) підхід, коли певна історична ситуація висвітлюється з кількох – щонайменше двох – перспектив (ракурсів), що репрезентують різні суспільні позиції та інтереси. У зазначеному контексті досить важливим є розвиток умінь аналізувати та критично оцінювати інтерпретацію минулого, що міститься в будь-якому джерелі, з позиції її відповідності реальним фактам, іншим джерелам інформації.

Наприкінці зазначимо, що проблема організації роботи учнів з різними типами історичних джерел є складною і потребує окремого дослідження. Зокрема, подальшого вивчення потребує методика організації проектної та дослідницької діяльності учнів на основі опрацювання різних типів джерел.

Використані джерела

- [1] В. Власов, "Методика формування вмінь роботи з писемними джерелами", *Практичний довідник учителя історії. – Бібліотека журналу «Історія і суспільствознавство в школах України: теорія і методика навчання»*, № 2, с. 21-23, 2015.
- [2] О. Пометун, Н. Гупан, та В. Власов, "Компетентісно орієнтована методика навчання історії в основній школі : методичний посібник". Київ : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018.
- [3] П. Мороз, та І. Мороз, "Концептуальні підходи до конструювання практикуму «Історія України в джерелах»", *Проблеми сучасного підручника*, Вип. 21, с. 261–271, 2018.
- [4] П. Мороз, та І. Мороз, *Дослідницька діяльність учнів у процесі навчання всесвітньої історії в основній школі : методичний посібник*, Київ, Україна: ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018.
- [5] М. Дмитрієнко, "Джерела історичні", у *Енциклопедія історії України*: Смолій В. А. та ін., Ред. Київ, Україна: Наукова думка, 2004. [Електронний ресурс] http://www.history.org.ua/?termin=Dzherela_istorychni Дата звернення: Серпень, 21, 2019.

- [6] Л. Задорожна, “Методика використання історичних документів на уроках історії України в загальноосвітній школі”, автореф. дис. канд. пед. наук, Інститут педагогіки НАПН України, Київ, 2005.
- [7] Т. Ковбасюк, “Методичні засади використання писемних історичних джерел у навчанні історії України учнів основної школи”, дис. канд. пед. наук, Інститут педагогіки НАПН України, Київ, 2010.
- [8] Ю.Малиєнко, “Формування історичної компетентності засобами підручника з історії середніх віків”, *Проблеми сучасного підручника*, Вип. 16, с. 203-212, 2016.
- [9] К. Галлагер, *Викладання історії в контексті сприяння демократичним цінностям і терпимості: викладання і вивчення історії в школі*. Київ, Україна: Право, 1998.
- [10] Х. Кріїнс, та Й. Ван дер Лью Род, “Європейські обрії історичної освіти”, *Доба*, №2, с. 7-10, 2004.

References

- [1] V. Vlasov, “The method of forming skills of work with written sources”, *Prakty`chny`j dovidny`k uchy`telya istoriyi*. – Biblioteka zhurnalov «Istoriya i suspil`stvoznavstvo v shkolax Ukrainy»: teoriya i metody`ka navchannya», № 2, s. 21-23, 2015.
- [2] O. Pometun, N. Gupan, and V. Vlasov, *Competently oriented methodology of teaching history in secondary school: a manual*. Kyiv : TOV «KONVI PRINT», 2018.
- [3] P. Moroz, and I. Moroz, “Conceptual approaches to the design of the workshop «History of Ukraine in sources»”, *Problemy` suchasnogo pidruchny`ka*, Vy`p. 21, s. 261–271, 2018.
- [4] P. Moroz and I. Moroz, *Research activity of students in the process of learning the history of Ukraine: a manual*, Kyiv, Ukrayina: TOV «KONVI PRINT», 2018.
- [5] M. Dmy`triyenko, “Historical sources”, u *Ency`klopediya istoriyi Ukrainy`*: Smolij V. A. ta in., Red. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka, 2004. [Elektronny`j resurs] http://www.history.org.ua/?termin=Dzherela_istorychni>Data_zvernennya:Serpen`, 21, 2019.
- [6] L. Zadorozhna, “Methods of using historical documents in the history lessons of Ukraine in secondary school”, *avtoref. dy`s. kand. ped. nauk, Insty`tut pedagogiky` NAPN Ukrainy`*, Kyiv, 2005.
- [7] T. Kovbasyuk, “Methodical principles of the use of written historical sources in the teaching of the history of Ukraine to the pupils of secondary school”, *dy`s. kand. ped. nauk, Insty`tut pedagogiky` NAPN Ukrainy`*, Kyiv, 2010.
- [8] Yu. Maliyenko, “Formation of historical competence by means of a textbook of the history of the Middle Ages”, *Problemy` suchasnogo pidruchny`ka*, Vy`p. 16, s. 203-212, 2016.
- [9] K. Gallager, *Teaching History in the context of promoting democratic values and tolerance: Teaching and Studying History at School*. Kyiv, Ukrayina: Pravo, 1998.
- [10] X. Kriyins, and J. Van der L`yu Rood, “European horizons of historical education”, *Doba*, № 2, s. 7-10, 2004.

Петр Мороз, кандидат педагогических наук, старший научный сотрудник, старший научный сотрудник отдела обществоведческого образования Института педагогики НАПН Украины.
Ирина Мороз, научный сотрудник отдела обществоведческого образования Института педагогики НАПН Украины.

АНАЛИЗ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИСТОРИИ В СТАРШЕЙ ШКОЛЕ

Статья посвящена анализу практики использования исторических источников на уроках истории в старшей школе. С целью установления фактического состояния использования исторических источников в изучении истории авторами статьи было проведено анкетирование учителей, интервью и беседы с ними. Анализ ответов учителей дал основания авторам утверждать, что подавляющее большинство учителей понимают актуальность использования исторических источников в образовательном процессе истории. В частности, по их мнению, это позволяет ученикам ознакомиться с методами исторического познания, способствует формированию у учащихся умений критического анализа информации, исторического мышления в целом.

Впрочем, как показывает анализ использования исторических источников, в процессе обучения истории в учреждениях общего среднего образования Украины учителя лишь частично реализуют потенциал исторических источников в формировании предметной компетентности, порой не владеют соответствующими методами работы с ними. Результаты проведенного исследования позволили авторам сформировать ряд методических рекомендаций для учителей, разработчиков учебных программ и авторов учебников истории.

Данные анкетирования также позволили авторам выделить основные факторы, которые негативно влияют на состояние работы с историческими источниками в старшей школе. В статье определены перспективы дальнейших исследований, связанных с разработкой, апробацией и внедрением в образовательный процесс методики использования исторических источников разных типов в процессе обучения истории.

Ключевые слова: процесс обучения истории; исторические источники; анкетирование.

Petro Moroz, Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Researcher, Senior Researcher at the Department of Social Studies, Institute of Pedagogy of the NAES of Ukraine

Iryna Moroz, Researcher at the Department of Social Studies, Institute of Pedagogy of the NAES of Ukraine

ANALYSIS OF THE STATE USING OF HISTORICAL SOURCES IN TEACHING HISTORY IN HIGH SCHOOL

The article is devoted to the analysis of the practice of using historical sources in history lessons in high school. In order to determine the actual state of use of the historical sources in the study of history, the authors conducted a survey of teachers, the interviews and conversations with them. The content of the online questionnaire was selected in such a way as to find out: 1) the attitude of teachers and students to the problem of using historical sources in the course of history teaching; 2) what information resources they use in the selection of historical sources; 3) how regularly they use historical sources in history lessons; 4) students' attitude to work with historical sources; 5) what techniques and methods are most commonly used by teachers working with historical sources in high school; 6) what factors do not contribute to the systematic use of historical sources in the history teaching process in high school.

The analysis of teacher responses has led the authors to claim that the vast majority of teachers understand the relevance of using historical sources in the educational process of history. In particular, in their opinion, it allows students to become acquainted with the methods of historical cognition, promotes the formation of students' skills of critical analysis of information, historical thinking in general.

However, according to the analysis of the state of use of historical sources, in the process of teaching history in the institutions of secondary education of Ukraine, teachers only partially realize the potential of historical sources in the formation of subject competence, sometimes do not have the appropriate methods of working with them. The survey data also allowed the authors to identify key factors that adversely affect the history of working with historical sources in high school.

The results of the study allowed the authors to formulate a number of methodological recommendations for teachers, curriculum developers and authors of history textbooks. The article outlines the prospects for further research related to the development, testing and implementation of a method of using historical sources of different types in the history teaching process.

Keywords: history learning process; historical sources; questionnaire.